

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА У СІМ'Ї

У статті розглядаються практично-педагогічні аспекти підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи в сім'ях груп ризику.

Сім'ю визнано в основних міжнародних документах основним осередком і природним середовищем для кожної особистості, вона є моделлю суспільства, яке відтворює у собі всі різноманітні суспільні відносини і протиріччя - соціальні, національні, економічні, політичні, соціокультурні тощо. Саме тому сім'я є найменшим осередком демократії, від неї залежить стабільність суспільства, його розвиток, збереження і розвиток його норм і цінностей. Демократія ж означає максимально можливу свободу, яка нині відома людям [1]. Основна цінність демократичного суспільства – це людське життя. Але слід відзначити, що сім'ю зараз називають ще й “колискою насильства” [6]. Саме тому Аун Сан Су Кі зазначає, що люди, які “... збираються будувати державу на міцних демократичних засадах, спершу повинні звільнити свій власний розум від байдужості та страху” [1: 38]. Тому робота з сім'єю з попередження в ній насильства щодо членів сім'ї повинна стати одним з напрямків роботи соціального педагога, а зміст підготовки соціальних педагогів у вузах – удосконалений з урахуванням сказаного. Зараз же ця проблема не є предметом підготовки студентів у педагогічних вузах у соціально-педагогічному аспекті, вона вивчається лише в юридичних вузах. Між тим на сьогодні маємо інспекторів районно і громадських інспекторів із захисту прав дітей, кримінальну міліцію у справах неповнолітніх і службу у справах неповнолітніх, у коло обов'язків яких входить профілактична робота з неблагополучними сім'ями. Але ми не маємо системи попередження насильства в сім'ї, діти і батьки не знають своїх прав і обов'язків, що спричиняє насильство в сім'ї, але й не знімає відповідальності за його наслідки. Отже, необхідна спеціальна підготовка соціальних педагогів з цієї проблеми. Цю роботу в Україні здійснює за власною ініціативою американський “Проект Гармонія”, який проводить навчальні семінари для працівників державної соціальної сфери і силових структур з цієї проблеми; міжнародний гуманітарний центр “Розрада”, який проводить навчальні семінари для психологів і соціальних педагогів, видає і розповсюджує з метою інформування дітей і батьків буклети і брошури з прав дитини, членів сім'ї, проводить психологічні консультації; Дитячий християнський фонд, який на своїх семінарах для соціальних працівників, психологів, викладачів соціальної роботи і соціальної педагогіки, державних службовців, що працюють у соціальній сфері, організовує навчання з окремих аспектів попередження насильства в сім'ї (усвідомлене батьківство, фостерні сім'ї, психологічна підтримка сім'ї в кризовій ситуації), розповсюджує літературу з цих питань. Ці знання вимагають узагальнення, систематизації і введення у вузівські програми підготовки соціальних педагогів з урахуванням надбань вітчизняної педагогіки. Існує проект Закону України щодо попередження насильства в сім'ї, який ґрунтується на світовому досвіді розв'язання цієї проблеми. Отже, необхідні будуть методики роботи по практичній реалізації цього Закону.

Насильство в сім'ї, за даними ЮНЕСКО, є прихованим від очей суспільства і статистики, майже завжди найбільш стійке, воно існує у будь-якому суспільстві, будь-якій культурі, у межах якої воно передається з покоління в покоління, перетворюючи вихованих у насильстві дітей у жорстоких дорослих [7 : 29]. Особливостями української родини є:

- надання широкого поля автономії своїм членам у поєднанні з патріархальністю; це зумовлювалось тим, що земля передавалась у спадок, а не була, як у Росії, власністю громади; поєднання чоловічих і жіночих засад у домогосподарстві, але домінування жінки-матері у визначенні способу та форм життєдіяльності родини;
- поєднання внутрішнього демократизму з чіткою ієрархією, раціональним розподілом сімейних ролей;
- висока духовність у всіх сферах родинного життя; високий рівень морального контролю над особистістю, самоконтролю, взаємна відповідальність її членів;
- виділення дорослих дітей з сім'ї, ведення ними самостійного життя при збереженні певних зв'язків з родинами батьків, братів і сестер, що дозволяло не розчинитися індивідуальності в сім'ї [9 : 27].

Але для України термін “насильство в сім'ї” є не зовсім традиційним, вважається, що сім'я – це особиста сфера, а дружина в синцях, відшмагована ременем дитина чи та, що підкоряється наказам батьків у виборі друзів, місця навчання тощо – це сімейні справи, методи родинного виховання. Однак, за офіційними даними [3 : 41], насильство в сім'ї – досить поширене явище в Україні. За свідченням дітей, з жорстокістю вони вперше зустрічаються у власній сім'ї, з боку батьків та старших братів і сестер, тобто тих осіб, які повинні їх захищати та підтримувати.

Насильство в сім'ї розглядається як: порушення прав людини; приклад примусового контролю, який одна людина практикує над іншою; домагання [2]; будь-які дії чи бездіяльність, що складаються з поганого фізичного, психологічного та сексуального поведіння члена сім'ї з жінкою та іншими членами великої сім'ї [6]. Тому діяльність соціального педагога полягає у захисті прав людини.

Визначаються такі *сфери*, де має місце насильство в сім'ї: 1) сім'я: вона готує своїх членів до життя в суспільстві, до сприйняття ієрархічних відносин, виражених у нерівному міжстатевому розподілі праці та права розпоряджатися ресурсами; 2) громада: забезпечує механізми підтримання контролю чоловіків над сексуальністю,

мобільністю та працею жінок; 3) держава: легітимізує власницькі права чоловіків щодо жінок, забезпечуючи сім'ю та громаду правовою основою для подальшого підтримання таких відносин. Держава робить це, проводячи відповідну правову політику, ухвалюючи дискримінаційні закони чи застосовуючи дискримінаційну практику у виконанні законів [6 : 27-28].

Саме тому права людини повинні захищатися на 3 рівнях: 1) на макрорівні суспільства через міжнародні та національні законодавчі акти; 2) на мезорівні – рівні громади завдяки місцевим традиціям, інформуванню, розпорядчим актам, адвокатству дітей, церкві; 3) на мікрорівні – рівні окремої особи, родини - через самооборону, захист соціальним педагогом членами сім'ї [2, 6, 10].

Закордонними неурядовими організаціями, що діють в Україні, видано посібник “Розуміння і використання механізму прав людини”, який дозволяє організувати навчання на 3 рівнях: 1) національному (в українській юридичній системі та спеціальних комісіях, які покликані займатися проблемами прав людини); 2) регіональному (в європейській юридичній системі, європейських правозахисних органах); 3) міжнародному (в організаціях ООН, приєднаних до них структурах та інших міжнародних судах та комісіях). Авторами розглянуто механізми захисту прав на кожному рівні і умови переходу з рівня на рівень як окремою особою, так і громадською організацією, країною [10]. Вивчення досвіду захисту різноманітних прав людей є важливим, оскільки насильство в сім'ї відбувається в будь-яких верствах і категоріях населення, незважаючи на класові, расові, культурні, релігійні, соціально-економічні умови, а також трапляється в сім'ях як гетеросексуалів і геїв, так і лесбіянок [2]. Пропонуємо огляд з проблеми попередження і подолання насильства в сім'ї, який зроблено на основі теоретичного аналізу проблеми і навчання на перерахованих семінарах.

Розрізняють такі *типи насильства* в сім'ї: пряме фізичне насильство; психологічне насильство; позбавлення ресурсів, необхідних для підтримання фізичного і психологічного добробуту; трактування особистості члена сім'ї як товару [2, 6]. *Причини* виникнення насильства в сім'ї різні: прагнення визнання в якійсь сфері (професійній, економічній, соціальній) і неможливість його добитися, раптові серйозні зміни у різних сферах життя (втрата роботи, хвороба, смерть дружини тощо), афект, невміння вчасно затормозити свою поведінку, приклад власних батьків, психічні хвороби, традиційні соціальні моделі поведінки в сім'ї чоловіка, жінки, дитини. *Фактори*, що підвищують ризик насильства: алкоголізм, наркоманія, економічна залежність. Можна виділити такі *підходи до захисту прав* людей, які існують у світі і можуть бути застосованими з метою попередження насильства в сім'ї :

1) інформаційний (просвітницький), в основі якого є знання і підтримка державою, громадою, сім'ями, окремими особами невід'ємних прав людини. За висловом Е.Рузвельт, яка першою очолила Комісію ООН з прав людини, “оскільки мета стає чітко окресленою, люди доброї волі всюди намагатимуться досягти її з більшим завзяттям і, я сподіваюся, з більшою надією на успіх” [1 : 44]. Знання прав людини допомагає підтримувати їх. Але це залежить від вихованості особистості. Тому міжнародні співтовариства всіляко підтримують освітні програми цього напрямку. Вимогою ЮНЕСКО до освітніх програм є те, що вони повинні створюватися з якнайкращим урахуванням інтересів дітей і підлітків. Ці програми повинні: захищати всіх дітей та підлітків, забезпечувати статеву рівність у питаннях доступу до освіти та її якості, залучати у процес навчання сім'ї та громади, розповсюджувати поширення знань у сім'ях, через просвіту батьків і вихователів з питань турботи про дітей молодшого віку, бути уніфікованими та загальноохоплюючими, різноманітними та гнучкими тощо [7 : 48]. Прикладом реалізації цього підходу є програма UNESCO/DANIDA, яка реалізувалася у Буркіна Фасо: за проектом жінок навчали знанням про людські права, вмінням ними користуватися одночасно з наданням знань, умінь, кредитів, техніки для власної економічної діяльності. Ця програма сприяла зниженню психологічної, фізичної та економічної залежності жінок від чоловіків, що сприяло запобіганню насильства в сім'ї і розвитку економіки країни. Програма включала теоретичні і практичні заняття, дебати та рольові ситуації з суспільного життя та гендерних питань, просвіту за допомогою радіо [12 : 23].

2) силовий підхід, який означає, що за порушення прав людини, закріплених у законах, порушник буде покараний незалежно від того, чи знав він, що порушує права іншої людини, чи ні. Цей підхід є зараз основним в Україні.

3) ненасильницького опору, який пропагував М.Ганді. На його думку, “... протистояння злу через насильство лише примножує зло, і, оскільки зло може спиратися тільки на насильство, треба цілковито утриматися від останнього, щоб позбавити зло його опори”, “відмова потурати злу так само є обов'язком, як і співпрацювати з добром”. Але “принцип відмови від насильства передбачає добровільне прийняття покарання за протиставлення себе злу” [1 : 40].

4) діяльнісний підхід. Він полягає у щоденній роботі по безпосередньому захисту прав: “ нам потрібні вчинки, що пошановували б ті слова, поважали б ті зобов'язання, відповідали б тим законам” [1 : 37].

Основою діяльнісного підходу є протиріччя між “війною і миром, насиллям і покорою, расизмом і людською гідністю, гнобленням і гонінням та свободою і правами людини, злиднями та свободою від нестатків” [Нельсон Мандела, 1 : 43]. Прагнення подолати ці протиріччя вимагає діяти, набувати досвіду і якостей особистості, які б робили неможливою думку про застосування насильства.

5) християнський підхід, який полягає у тому, що всі зрушення, за М.Л.Кінгом, “відбуваються у повній відповідності до Провидіння. Проте ми мусимо впевнитися, що сприймаємо їх належним чином... Нам треба прагнути до демократії, а не до заміни однієї тиранії іншою... Цей підхід не дає поринути у щось на зразок терпіння, яке є прикриттям пасивності та бездіяльності і зрештою призводить до тупцювання на місці..., він утримує від безвідповідальних висловів, що не зближують, а відлучають, і від поспішних висновків, що заважають бачити потреби суспільного розвитку, визнає необхідність просування вперед, до справедливої мети з мудрою стрима-

ністю та спокійною розважливістю... він вважає аморальним сповільнення руху до справедливості та капітуляцію перед оборонцями несправедливого нинішнього стану речей... визнає неможливість соціальних змін уже сьогодні. Але він змушує працювати так, ніби вони є перспективою завтрашнього ранку” [1 : 42]. Цей підхід, на наш погляд, передбачає опір на позитивне в людині, власні високі духовні якості людини і надію на Провидіння. Саме тому “відмова від насильства” є “шляхом до покори і самовладання”. За Р.Банчем, “у справі демократії слід постійно скорочувати відстань між ідеалом і реальністю. Щоб демократія процвітала, або принаймні вижила, вона завжди повинна бути динамічною, .. рухатися вперед, до ще більшої свободи, кращого життя, повнішої гідності тих людей, котрим вона служить” [1 : 39]. М.Л.Кінг пропонував застосовувати бойкотування і демонстрації.

6) політико-економічний підхід, зміст якого полягає в тому, щоб надати людям рівність у можливостях, допомогу тим, хто її потребує, зберегти громадські свободи для всіх, використовувати надбання науково-технічного прогресу для розширення і неухильного підвищення рівня життя. Така модель світу, за висловом Ф.Рузвельта, є відвертим запереченням так званого порядку тиранії [1: 33]. За В.І.Шенем, “... демократичні соціальні системи є найголовнішою запорукою і передумовою будь-якого розвитку чи модернізації [1 : 47].

7) підхід викриття насильства і ненависті, який полягає у збереженні пам'яті про жертви насильства через пресу, ТV, книги, допомогу жертвам гноблення з метою попередження майбутнього насильства.

8) виважений підхід, який пропонував А.Д.Сахаров, який полягає у готовності до творення кращого, людянішого суспільства, досконалішого світового порядку через реформи, а не революції, через захист жертв, а не повалення чи засудження режимів, через здатність тверезо розмірковувати, берегти знання і досвід, розвиток зв'язків з іншими соціальними системами з метою вибору кращого для життя людей [1 : 45].

Існуючі *стратегії боротьби* з насильством: 1) дослідження: з метою висвітлення та документування насильства, його природи, джерел, контексту, виправдання, обсягу та ін.; 2) дії або інтервенція: з метою викорінення основ насильства, сприяння побудові нової моралі [8:96]. Ці стратегії здійснюються у всіх сферах життя особистості, стосуються всіх функцій сім'ї.

Цікавими є методики вивчення неблагополучних сімей, які застосовуються з метою попередження насильства в сім'ї. Так, громадська програма запобігання насильства в сім'ї «Проект Гармонія» пропонує методику «РАДАР». **Р** – регулярне обстеження всіх жінок-пацієнток без тих, хто їх супроводжує; **А** - адресування прямих конкретних запитань, при цьому рекомендується заохочувати жертву розповісти про насильство, слухати, не висловлюючи суджень, дати зрозуміти жертві, що вона не самотня і не заслуговує подібного ставлення; **Д** – документальне оформлення результатів обстеження через протоколи (скарги, симптоми, висновки, фотокартки, опис травм, неправдоподібність пояснень отриманих травм), картки обстеження; **А** – аналіз та оцінка безпеки жертви; **Р** – розгляд подальших варіантів допомоги (відповідне лікування, інформація про подальші заходи, буклети, номери телефонів довіри) [2 : 27]. Але ця методика є більш придатною вже після здійснення насильства для запобігання майбутнього.

Інша методика, яку застосовують соціальні служби Великобританії і з якою ми знайомились на семінарах Дитячого християнського фонду, називається “Екологічна модель”, яка дозволяє оцінити фактори ризику і захисту, які впливають на дитину: в самій дитині, сім'ї, школі, суспільстві. При цьому акцент робиться на задоволенні потреб дітей кожною соціальною підсистемою. У процесі роботи з сім'єю аналізуються ресурси і потреби кожної підсистеми, їх сильні сторони, досягнення; здійснюється аудит ризику і ресурсів, дані для якого збирають педагоги та психологи (статистика факторів ризику у районі: розлучення батьків, арешти серед дорослих, злочини, пов'язані з насильством, наркотиками, алкоголем; безробіття батьків, діти, які покинули школу тощо). Ця методика вимагає більшого часу, зусиль, але дає більш повну картину щодо ситуації в сім'ї”, розглядаючи сім'ю, як систему, аналізуючи фактори захисту і ризику і дітей, і батьків.

Опис методики проведення інтерв'ю з дітьми, які зазнали насильства, наведено у посібнику по наданню допомоги потерпілим від торгівлі людьми [8].

З метою попередження насильства в сім'ї використовуються такі *напрями захисту прав членів сім'ї*: просвітницькі кампанії – у школах, на робочих місцях, у неурядових та урядових організаціях; громадський захист – за допомогою петицій, плакатів, листівок на вулицях, оголошень у газетах, відкритих дискусіях та дебатах; законодавчі та політичні кампанії щодо певних проблем; обрання чи підготовка кандидатів, які розуміють проблему порушення прав; написання нових законів і критика старих; пошук факторів та підготовка звітів – забезпечення статистичних даних та фактажу для попередніх видів діяльності [10 : 4].

Вивчення досвіду соціально-педагогічної роботи у Великобританії з проблеми запобігання насильства в сім'ї на семінарах Дитячого християнського фонду дозволяє визначити такі заходи, які застосовуються до неблагополучних сімей недержавними установами: відвідання домівок таких сімей, які чекають на появу дитини, що є опосередкованим контролем над можливим насильством; робота з батьками (їх оцінка: у чому мають потребу діти, здатність до виховання дітей, фактори сім'ї, навколишнього середовища, потреби та сильні сторони сім'ї, план дій); відвідання сімей дошкільнят з освітньою метою; робота у кожному мікрорайоні центрів сімей, які надають потрібні сім'ям послуги; відвідання сімей волонтерами: молодими батьками з малими дітьми з метою допомоги, обміну досвідом; центри консультування сімей, що розпадаються; лінії допомоги; робота з батьками у структурованих (особливих за проблемами, але без назви) групах з метою подолання проблем спільними зусиллями (як “Анонімні алкоголіки”); навчання дітей розв'язанню міжособових проблем у дитячих садках, школі; використання у школі “антихуліганських правил”; організація роботи прийотів для матерів, до яких було застосовано насильство, для дітей, що покинули домівку, вуличних дітей; програми роботи з матерями, які мають розумові розлади.

У США виділяють такі моделі втручання соціального працівника в життя особистості, яка опинилась у кризовій ситуації: 1) медична: треба лікувати стрес (поетапна психотерапія, індивідуальна психотерапія); 2) сімейна: допомога сім'ї у нормалізації стосунків приведе до зняття проблеми насильства. Цьому сприяють: укріплення віри у зміни на краще, організація відкритого спілкування (із суспільством, не замикаючись на своїх проблемах), пошук цілей, інтересів у змінених обставинах, вправи на пристосування жити в змінених обставинах (моделювання ситуацій). Використовуються: теорія поведінки (стимул-відповідь-підтримка); інтеракціонізм, взаємодіяльність (побудова "я" через повсякденну взаємодію).

Обґрунтовані рекомендації членам сім'ї щодо реабілітації і виліковування психічно хворого родича знаходимо у роботі Кейла Ф.Бернхайма, Ентоні Ф.Лемана, В.В.Нортон та ін.[4]. Серед них такі настанови: 1) Розвивайте в собі уміння не втрачати "віддаленої мети" у ваших поглядах на хворобу близької людини, її лікування і повне виліковування. 2) Будьте послідовні. 3) Створіть просте, чітко організоване середовище. 4) Будьте неспішними в рухах і тримайтеся спокійно. 5) Вивчіть комплекс ознак, які дозволяють на ранньому етапі розпізнати початок наступного епізоду хвороби і попередити рецидив. 6) Акцентуйте увагу на позитивному. 7) Визначте "поведінкові проблеми" і відучіть від них через "штрафні санкції при переході за межу дозволеного". 8) Навчіть хворого позбавлятися стресу [4 : 30-32].

3) *реабілітаційна модель*: навчання особистості жити з тим, що сталося. Це навчання проходить за такими етапами: а) зміна ставлення до себе, своєї поведінки: те, що сталося – з цим жити без комплексу вини; легітимація почуттів – примирення зі своїми почуттями; б) навчання жити у нових обставинах: засвоєння інформації людиною. Мета: щоб людина зрозуміла, що за неї турбуються, вона знає стільки, скільки й інші, отже, з'являється впевненість, що цими знаннями можна успішно скористатись; в) підготовка до ризику (взяти на себе відповідальність прийняти рішення); навчання враховувати ситуацію, умови, які вимагають рішення, а не те, як відчувати ситуацію; застосовуються аналіз ситуацій, виховні ситуації; г) підготовка до самостійного життя: як жити в майбутньому, створити впевненість у своїх силах. Використовуються переконання, дискусії, які вимагають відстоювати, доводити свої переконання, боротися за них. Часто використовується метод "вирішення проблем" Дж.Девея, за яким індивід "... у своїй основі є активним, він контролює чи змінює своє оточення, його ідеї дієві, результативні й дозволяють змінити світ. Розуміння світу відштовхується від дії" [5: 296]. Тут широко залучаються мотивація, здібності, потенціал людини, її включають до активної діяльності. Людина відповідає на питання: "Що за проблему ми вирішуємо?", "Чому взагалі ця проблема існує?", "Яким чином можна досягти певних змін у мені самому, моєму житті, суспільстві?". Біхевіоризм пропонує метод case-work, спрямованої на завдання: з особистістю визначаються проблеми-цілі, підписується контракт за завданнями. Цей метод використовується для короткотермінового втручання. Функціональна case-work спирається на волю як силу для інтеграції й організації особистості, враховує особливості розвитку людини і пропонує психосоціальну індивідуалізовану допомогу [5 : 298].

4) *соціальна модель* (зміна навколишнього). Ця модель працює на рівні сусідів, міста, країни. Об'єкт моделі – не одна жертва, а всі жертви (реальні і потенційні). Отже, розв'язуються як причини, так і наслідки проблеми через адвокатування, самоорганізацію. Прикладом такої моделі є "Розвиток громади" (community development). Цю модель підтримує ООН, бо вона дозволяє зусиллями громади досягти добробуту всіх своїх членів. Розвиток громади – це поєднання зусиль влади і населення з метою збільшення економічного, соціального, культурного потенціалу громади, інтегрування її в життя нації, які здатної повністю брати участь у національному прогресі. Основою роботи в громадах є професіоналізація людей на місцях безпосередньої роботи та участь населення в цій роботі [4 : 296].

Вивчення зарубіжного і вітчизняного досвіду з проблеми запобігання насильства в сім'ї дозволяє окреслити такі перспективи наукових і методичних розробок в цій галузі: особливості запобігання насильства над особами похилого віку, старшими дітьми над молодшими, економічні можливості у попередженні насильства в сім'ї тощо. Отже, підготовка майбутніх соціальних педагогів повинна включати теоретичні та практичні аспекти, засвоєння знань, умінь та творчість, наукові дослідження.

*****

1. Вступ до прав людини. – USIA Regiona. Programm Office. - Vienna – 1999.
2. Громадська програма запобігання насильства в сім'ї. – Проект "Гармонія". – Львів, 2000.
3. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1998 р.). – К., 1999.
4. Кейла Ф.Бернхайм, Ентони Ф.Леман, В.В.Нортон і др. Работа с семьями психически больных. В кн.: Как наладить работу с группами пользователей и с семьями. – К., 1999.
5. Кікало А.В. Еволюція методології в соціальній роботі: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції "Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи". – Ужгород, 1999. – Ч.1. – С. 294-297.
6. Насильство в сім'ї. Як боротися з ним державі. Що маємо і що слід зробити. – Москва, 1999.
7. Положение детей в мире, 2000. - Unisef, 2000.
8. Посібник по наданню допомоги потерпілим від торгівлі людьми. – К.-Харків, 1999.
9. Савка В.Є. Соціальний потенціал сучасної сільської сім'ї: Автореф. дис... канд. соц. н. – Львів, 1995.
10. Розуміння й використання механізму прав людини. – К., 1999.
11. Як захиститися від насильства. Я жінка... Я боюся? – К., 1998.

Трубавина И.М. Подготовка будущих социальных педагогов к предупреждению насилия в семье.

В статье рассматриваются практические педагогические аспекты подготовки будущих педагогов к работе в семьях групп риска.

Trubavina I.M. Training Future Social Teachers for Prevention of Violation in a Family.

The article considers practical and pedagogical aspects of future social teachers' training for work in the families of risc groups.